

De sociologische studie van de transnationale samenleving

*'Die Kreisen der sozialen Interessen liegen
konzentrisch um uns.'*

Georg Simmel, *Über soziale Differenzierung*, 1890

Sociologen hanteren het begrip 'maatschappij' als hun meest omvattende eenheid van analyse, en voor hen - kinderen van hun tijd - valt die samen met de nationale staat. Maar de grondleggers van de sociale wetenschap dachten in een breder kader: volgens Adam Smith kwam de 'Wealth of Nations' voort uit de internationale arbeidsdeling, en voor Marx was het kapitalisme zowel het produkt van een wereldwijd netwerk van ruilrelaties als de drijvende kracht erachter.¹

Pas toen de sociale wetenschappen ingeburgerd raakten als universitaire vakken, met de staat als een beschermheer op afstand, kreeg dit nationale perspectief de overhand. In de vigerende academische arbeidsdeling bleef onderzoek dat de nationale grenzen overschreed voorbehouden aan specialismen zoals Internationale Economie, Internationale Betrekkingen en Internationaal Recht, met het vak Internationale Organisaties als betrekkelijke nieuwkomer, terwijl samenlevingen die vooralsnog van de natie-staat verschoond gebleven waren onder de competentie van de antropologie vielen.

Pas sinds kort houden sociologen zich opnieuw bezig met sociale ontwikkelingen die de grenzen van de nationale samenleving overschrijden. De grote stimulans daartoe kwam van het werk van Wallerstein over de oorsprongen van het moderne wereldsysteem dat economie, geschiedenis en sociale analyse tezamen bracht. Een andere belangrijke impuls kwam uit de renaissance van de 'wereldgeschiedenis' zoals die wordt beoefend door William McNeill, A.W. Crosby, Philip Curtin, E.L. Jones en, ten onzent, door Johan Goudsblom.²

Andere onderzoekers hebben de hedendaagse 'wereldsamenleving' benaderd in het perspectief van de sociologie: al in 1972 pleitte John Burton ervoor om niet alleen de betrekkingen tussen staten te bestuderen, maar alle transnationale verbindingen tussen mensen:

Als we transparanten over elkaar zouden leggen met daarop de verplaatsingen van luchtvaartpassagiers per week, de stromen telegrammen, de etnische relaties, en verbindingen tussen talen, de reizen van geleerden en technische adviseurs, migratiebewegingen, toerisme en al die andere transacties, dan zouden we ons een beeld van die betrekkingen kunnen vormen dat veel meer kon bijdragen aan de verklaring van het gedrag in de wereldsamenleving dan de traditionele kaarten.³

Twintig jaar later, maar in dezelfde geest, presenteerde Leslie Sklair een 'sociologie van het wereldsysteem' die zich zou richten op *transnationale praktijken*.⁴ Sklair hanteert een neo-marxistisch perspectief en houdt zich daarom vooral bezig met economische betrekkingen:

Het wereldsysteem bestaat uit transnationale economische praktijken. Die vormen op het hoogste abstractieniveau de bouwstenen van het systeem. De politieke praktijken zijn de organisatieprincipes van het systeem... De cultureel-ideologische praktijken zijn de bouten en moeren die het systeem bij elkaar houden.⁵

Een andere sociologische benadering is te vinden in het werk van Evan Luard:

...het onderzoek van de internationale samenleving, met inbegrip van de betrekkingen tussen staten, kan nog het best worden opgevat als een aspect van het onderzoek van de maatschappij in het algemeen: met andere woorden van de sociologie.⁶

Luard bespreekt een reeks van centrale sociologische begrippen zoals 'handeling', 'rol' en 'autoriteit', past ze toe op de internationale samenleving, maar slaagt er toch niet in om een samenvattende conceptualisering van dat transnationale sociale leven te formuleren.

Talrijke beschouwingen over de transnationale samenleving zijn tegenwoordig te vinden onder de noemer 'mondiale cultuur'. Hoewel een groot deel van dit hoogst bijdetijdse genre door Janet Abu-Lughod afdoende is gekenschetst als 'wereldbabbel'⁷, valt ook een deel van de meest interessante recente antropologische en sociologische literatuur onder het etiket 'wereldcultuur'.⁸ Voornaamste thema is de dialectiek tussen het mondiale en het plaatselijke, 'the global and the local' ('the glocal', zei Robertson), nog anders gezegd, van universele en bijzondere vocabulaires: Is er één uniforme en wereldwijde cultuur aan het ontstaan, en zo ja, brengt die dan verwestering en zelfs Amerikanisering (Ritzer⁹), of krijgt die ene mondiale cultuur vorm in een tweerichtingsverkeer tussen centrum en periferie, in een proces van 'indigenisering' en 'creolisering'? (Hannerz¹⁰) Of bestaat er een veelheid van transnationale culturen, die hun oorsprong niet alleen

vinden in Europa of de Verenigde Staten, maar ook in Afrika, Azië of Latijns Amerika (Appadurai¹¹)?

Het blijft moeilijk om in deze de cultuurkritiek te scheiden van de *cultuuranalyse*. De Frankfurter Schule heeft de toon gezet met een polemiek tegen de populaire cultuur, de massacultuur, vooral in zijn Amerikaanse verschijningsvorm, waarbij de 'hoge' cultuur in de Europese traditie verschoond bleef van sociologische reflectie. Het waren sociaal-historici zoals Lawrence Levine¹² die de sociale oorsprong van de scheiding tussen hoge en lage cultuur hebben getraceerd; de functies van deze 'distinctie' zijn beschreven door sociologen als Herbert Gans¹³, onderzoekers uit de Birmingham School¹⁴, en, uiteraard, Pierre Bourdieu¹⁵. In de analyse van de hedendaagse mondiale cultuur vervult de notie van de 'authenticiteit' van de 'traditionele' of 'inheemse' cultuur versus de 'commerciële westerse massacultuur' een overeenkomstige functie als de eerdere tegenstelling tussen 'hoge' en 'lage' cultuur, en het is al even moeilijk om zich van deze nieuwe tegenstelling te distantiëren.

Enkele van de meest lucide opmerkingen hierover komen van antropologen die specifieke culturele praktijken *in situ* hebben bestudeerd. Zij hebben bekeken welke transformaties in gebruik en betekenis zich voordoen wanneer culturele elementen van de ene sociale context naar een andere worden overgeplant.¹⁶ Zelfs *en masse* gefabriceerde consumptie-artikelen of per satelliet doorgegeven tv-series worden niet zomaar passief en zonder bemoeienis van de omgeving geconsumeerd. Aan de ontvangende kant verzinnen de consumenten binnen de eigen, lokale context nieuwe toepassingen en bedenken de kijkers alternatieve interpretaties van het gebodene.

In een transnationaal kader zijn zulke culturele praktijken ingebed in een netwerk van economische ruilverhoudingen en politieke interdependentie, omstreden en provocerend, conformistisch en subversief, uitwaaiend vanuit de kerngebieden naar de perifere zones, van waaruit herziene versies dan soms weer worden geretourneerd naar de kern voor mondiale herdistributie: muziek, 'wereldmuziek', is het duidelijkste maar zeker niet het enige voorbeeld van zulke creolisering.¹⁷

Een mondiale cultuur wordt gecreëerd, gedistribueerd, getransformeerd en geconsumeerd binnen een specifieke sociale context en is dus altijd ingebed in een specifiek netwerk dat mensen in verschillende landen met elkaar verbindt. Met andere woorden, de studie van mondiale cultuur is niet te scheiden van de studie van de wereldsamenleving.

Grensoverschrijdende bindingen

De sociologie van de transnationale samenleving heeft als meest geëigende opgave de studie van *transnationale betrekkingen*: van de relaties die mensen met elkaar verbinden over nationale grenzen heen, rechtstreeks of via regeringen, transnationale corporaties en andere organisaties.

De sociologie moet zich dan ook niet zozeer richten op de relaties tussen staten als zodanig, maar veeleer op de verbindingen tussen inwoners van verschillende staten en de rol die staten, ondernemingen en internationale instituties spelen in de totstandkoming van die verbindingen. Om eens twee uitstekende voorbeelden van deze benadering van de transnationale sociologie te noemen: *Long-distance Nationalism* van Benedict Anderson¹⁸ en *Cultural Complexities* van Ulf Hannerz¹⁹ - allebei trouwens antropologen.

Die transnationale sociologie moet zich ook niet direct of uitsluitend richten op thema's uit de internationale economie. Zij kan zich beter bezighouden met de manieren waarop mensen met internationale markten verbonden zijn via ondernemingen, als werknemers, als consumenten of als eigenaars en aandeelhouders.

Ten derde moet de sociologie van de transnationale samenleving zich niet beperken tot het analyseren van de mondiale cultuur als een op zichzelf staand verschijnsel; zij dient het netwerk van publieks- en consumentenrelaties te bestuderen, zoals dat is ontstaan met de opkomst van de internationale massamedia en van wereldwijde distributiekkanalen.

Door de studie van grensoverschrijdende bindingen tussen mensen kunnen de bestaande academische subdisciplines overstegen worden en kan een relatief autonoom onderzoeksveld worden afgebakend met een eigen plaats naast vakken als Internationale Betrekkingen of Internationale Economie, en met de opgave om culturele verschijnselen te interpreteren in hun mondiale, nationale en lokale sociale context.

Verdichting en uitbreiding van het transnationale netwerk

Het netwerk van transnationale verbindingen heeft de afgelopen halve eeuw dramatische veranderingen ondergaan. Het is zowel intensiever als extensiever, veelvoudiger en ingewikkelder geworden, maar het is niet zonder antecedenten in vroeger tijden.

In veel opzichten waren de artistieke, academische en aristocratische elites in het Europa van de zeventiende en achttiende eeuw minder beperkt tot één territorium, was hun zienswijze meer 'continentaal' dan in de negentiende en vroeg-twintigste eeuw. Sinds de late Middeleeuwen reisden

kunstenaars door heel Europa, van het ene hof naar het andere. Studenten maakten de ronde langs de universiteitssteden. Het was voor geleerden helemaal niet ongevoel om het grootste deel van hun leven door te brengen in kloosters, aan universiteiten of hoven in het buitenland. De premoderne en vroeg-moderne heersers waren in velerlei opzicht vaderlandsloos. Vorsten vonden hun huwelijkspartners in het buitenland, spraken in een vreemde taal en vestigden zich vaak daar waar een troon vacant was. Continentale *lingua franca's* zoals het Latijn, het Italiaans en steeds meer ook het Frans vergemakkelijkten het verkeer tussen de geletterden die van huis uit verschillende talen spraken.²⁰

Maar dit 'internationalisme' of veeleer 'pre-nationaal continentalisme' (in Europa bleef het hoofdzakelijk beperkt tot het Europese subcontinent) was voorbehouden aan een heel dunne bovenlaag uit geestelijkheid, adel, kunsten en wetenschap, in een traditie die terugging tot de hoge middeleeuwen of nog eerder.

Tegenwoordig voltrekt de internationalisering zich noodzakelijkerwijs als contrapunt van de nationalisering, verloopt in samenhang met en als tegenbeweging op de vorming van nationale staten. Sinds ongeveer 1815 (het Congres van Wenen) is het landoppervlak van de aarde gaandeweg opgedeeld in nationale staten, waarvan de grenzen ook functioneerden als barrières tussen de nationale culturen die in ieder territorium vorm kregen. De negentiende-eeuwse culturele en intellectuele elites beperkten zich van de weeromstuit steeds meer tot de eigen, nationale samenleving. Maar in diezelfde periode expandeerde het industriële kapitalisme in steeds hoger tempo, en daarmee overschreden markten steeds meer de grenzen van afzonderlijke staten.

Ook het kolonialisme bracht een grensoverschrijdend proces teweeg; nationale staten opereerden immers ver buiten Europa en wisten ieder voor zich een imperium te vestigen met een dunne maar uitgestrekte heerschappij, een extensieve overheersing, in tegenstelling tot het intensieve bestuur in de moederlanden zelf. Na de Tweede Wereldoorlog moesten de koloniale mogendheden het streven naar intensievere vormen van overheersing in de koloniën opgeven en kozen ze onder de druk van inheemse tegenstand voor het behoud van de economische betrekkingen waarbij zij de intensivering van het politieke bestuur overlieten aan de nieuwe postkoloniale, nationalistische, inheemse elites.

Ook in vroeger tijden slaagden veroveraars erin om zeer uitgestrekte gebieden onder hun heerschappij te brengen, maar hun machtsuitoefening beperkte zich tot incidentele interventies binnen een beperkt beleidsdomein. Die verstrekkende maar oppervlakkige heerschappij is in recenter tijden gevolgd door een veel intensiever en vaak ook verder reikend machtsuitoefening.

fening door nationale staten. De intensivering werd mogelijk door de exponentiële groei van transport- en communicatiemiddelen en van militaire en administratieve techniek.

Sinds enkele jaren voltrekt zich nu ook een proces van staatsontbinding in het voormalige Sovjet-rijk en uit de verwarring ontstaan daar nieuwe nationale staten. Waar zich staten vormen, vestigen zij op hun grondgebied ook een meer intensieve heerschappij, maar raken ze tevens afhankelijker van andere staten: zij maken gelijktijdig een proces van natievorming en van internationalisering door. Nationale staten worden steeds meer gevormd door het mondiale statenstelsel, dat de afzonderlijke staten zijn standaarden oplegt, hun internationale erkenning verleent, en daardoor dan weer hun binnenlandse legitimiteit sterkt.²¹

Verbreiding van transnationale oriëntaties

Een van de belangrijkste bijdragen aan de verbreiding van een transnationale oriëntatie komt van het onderwijs, vooral van het middelbaar onderwijs waar onderricht in vreemde talen verplicht is. Het percentage jongeren dat secundair onderwijs volgt is de laatste vijftig jaar spectaculair gegroeid.²² De stuwende kracht van het basisonderwijs voor het proces van natievorming vindt in deze tijd zijn pendant voor het mondialiseringsproces in de groei van middelbare scholen met hun onderwijs in de grote verkeerstaten en in de mondiale codes van wiskunde en natuurwetenschap.

Een andere stimulans voor massale internationalisering bieden de elektronische media door de produktie en verspreiding van een populaire cultuur die nu letterlijk zonder grenzen is. Wat geldt voor het commerciële massa-vermaak gaat ook op voor het evenzeer mondiale fenomeen van massale publiekssporten en de wereldwijde distributie van merkartikelen.

Tot deze communicatierevolutie hoort ook de voortdurende uitbeelding van andere volkeren, van 'verre vreemden' dus, in documentaires en nieuwsberichten. Er is nog weinig bekend over de invloed van deze constante stroom van zeer grondig geredigeerde en geregisseerde informatie op het lezend en kijkend publiek. Maar naar alle waarschijnlijkheid is daardoor veel veranderd in de werkwijze van transcontinentale liefdadigheidsinstellingen die worden aangezet tot meer activisme, dramatisering en visueel vertoon van het leed en van het hulpbetoon.²³ In ditzelfde proces werkt de populaire transnationale mediacultuur door in de aard van grensoverschrijdende gevoelens van solidariteit: wat Thomas Haskell de 'humanitaire sensibiliteit' heeft genoemd.²⁴ En al is het nog tamelijk zeldzaam,

steeds meer mensen zijn geneigd zich ook gevoelsmatig te identificeren met de mensheid als geheel.²⁵

Waar de populaire transnationale cultuur wordt gedragen door commerciële massamedia, zijn 'cultuur' en 'economie' nauw verbonden. Nationale culturen, sterk verbonden als ze zijn met hun respectieve staten, worden steeds meer aangevuld en soms verdrongen door een transnationale cultuur die vooral vorm krijgt in het krachten spel van de vrije markt. Het is aan de sociologie van de transnationale samenleving om de spanningsvelden tussen deze twee sferen te traceren, tussen nationale culturen verbonden met de bijbehorende staten en transnationale culturen verbonden met het netwerk van ondernemers in een wereldwijde markt.

Statenstelsel en transnationale samenleving

Hoe zit de transnationale samenleving in elkaar? Wat valt daar in eerste aanleg en bij benadering over te zeggen?

De transnationale samenleving die zich nu begint af te tekenen verschilt wezenlijk van de nationale samenleving om drie simpele redenen. Ten eerste gaat het met vijf miljard zielen om een andere orde van grootte, talrijker en heterogener dan die van enige thans bestaande politieke eenheid. Ten tweede betreft het een 'staatloze samenleving' waarin nog geen effectief en legitiem geweldsmonopolie gevestigd is; ze is geen deel van een statenstelsel maar omvat alle staten. Daarom zijn de conflicten er nog frequenter, uitgebreider en minder beheersbaar dan binnen de afzonderlijke nationale staten. Omdat de transnationale samenleving niet gepacificeerd is kunnen tegenstellingen alleen maar worden opgelost door de betrokken partijen zelf, in onderhandeling of in gewelddadige confrontatie; er bestaat geen militair apparaat met de middelen en bevoegdheden om de orde in de wereld te herstellen zoals een binnenlandse politiemacht dat vermag binnen een enkele staat. En, ten derde, is de mensheid op dit mondiale niveau inderdaad alleen op de wereld. Er is geen externe macht die haar bedreigt of redden kan, afgezien van volstrekt verbijsterende verrassingen die geheel en al tot het rijk van de toekomstverzinsels behoren.

De huidige mondiale constellatie heeft nochtans zijn voorlopers in de geschiedenis van de staatsvorming, zij het dat staten ontstaan zijn 'aan en tegen elkaar', in wisselwerking met andere opkomende staten, en op veel kleinere schaal. In het proces van staatsvorming in Europa bestreden feodale heren elkaar gedurig, probeerden de overhand te krijgen door hun territorium uit te breiden om zich zodoende een groter surplus toe te kunnen eigenen dat dan weer kon worden aangewend om een nog groter leger op

de been te brengen waarmee zij hun grondbezit vervolgens nog weer konden vergroten. In dit proces verloren de kleinere heersers het van hun machtiger rivalen en werden op de lange duur grotere eenheden geconsolideerd, al vielen die ook vaak weer uiteen vanwege erfkwesties en opstanden. Norbert Elias heeft laten zien hoe deze steeds wisselende tegenstellingen bij 'ongebonden wedijver' plaats konden maken voor een figuratie waarin één grote eenheid alle rivalen in een gebied domineerde en de overwinning kon verzekeren van elke partij die ze verkoos te steunen. De kleinere krijgsheren concurreerden voortaan om de gunsten van deze ene hoofdrolspeler: het stadium van de 'gebonden' of 'monopolistische concurrentie', van het 'verdeel en heers'. In een laatste fase werden de kleinere heersers één voor één buiten gevecht gesteld en kon de hoofdrolspeler zijn heerschappij over het gehele gebied vestigen: de concurrentie werd nu voortgezet binnen het rijk, als een politieke en overwegend geweldloze strijd om de macht binnen de bestuurlijke instellingen van de staat.²⁶

De wereldsamenleving die zich nu begint af te tekenen verkeert niet meer in een toestand van ongebonden concurrentie en evenmin in een van heerschappij door één enkele gezagsinstantie; ze bevindt zich in een constellatie tussen deze twee uitersten: de staten concurreren er niet vrijuit, maar zijn aangewezen op de steun van een 'supermacht':²⁷ tot voor kort de Verenigde Staten of de Sovjet Unie, en tegenwoordig bijna uitsluitend de Verenigde Staten. De Verenigde Staten zijn hiermee tot de voornaamste, zonet de enige, arbiter in conflicten tussen staten geworden, en kunnen dus, al naar hun eigen belang ze ingeeft, sommige rivaliserende staten steunen tegen andere. Dekking door de Verenigde Naties verschaft die interventies een transnationale legitimiteit. De constatering dat de huidige mondiale constellatie een tussenvorm is tussen vrije concurrentie en machtsmonopolie leidt nog niet vanzelf tot de conclusie dat ooit een mondiaal geweldsmonopolie zal worden gevestigd, maar ze sluit die ontwikkeling ook niet bij voorbaat uit.

Na een halve eeuw van 'koude oorlog' met de Sovjet Unie, zijn de Verenigde Staten nu als enige wereldmacht overgebleven. Met de hulp van hun bondgenoten lijken de VS ook in staat om iedere staat of zelfs coalitie van staten die zich tegen hen zou keren te bedwingen. Maar tot dusver zijn de Verenigde Staten en hun partners bij herhaling onmachtig gebleken om de binnenlandse orde en vrede in andere landen te herstellen. Blijkbaar zijn ze bij machte om andere staten te verslaan maar slagen ze er niet in om de binnenlandse functies van zo'n staat in zijn eigen territorium waar te nemen. Zie bijvoorbeeld de mislukking om de binnenlandse orde in Irak te herstructureren, zelfs na de volledige nederlaag van de Iraakse staat in een internationale oorlog. Zie ook de mislukte pogingen tot pacificatie van

de strijdende partijen in Somalië, het voormalige Joegoslavië, Rwanda en Burundi (in Haïti, het eigen achtertuintje van de VS, is het na veel aarzeling toch nog gekomen tot een precair herstel van de rechtsorde).

Wereldhandel en transnationale samenleving

De karakterisering van de huidige mondiale machtsconstellatie als een *monopolistische* is ook van toepassing op de wereldeconomie. Terwijl in de politiek een duopolie van de macht werd vervangen door een constellatie gedomineerd door één monopolistische speler, werden in de economische sfeer twee wereldeconomieën opgevolgd door één economisch systeem waarin een oligopolie heerst. In veel sectoren wordt de handel beheerst door enkele reusachtige corporaties die hun kleinere rivalen dwingen om hun standaarden en prijzen over te nemen. In het algemeen komt serieuze concurrentie alleen van andere, even reusachtige multinationale ondernemingen die vaak ontstaan zijn in een andere branche en vervolgens hun activiteiten hebben uitgebreid naar nieuwe economische sectoren waar zij hun gevestigde rivalen op wereldschaal het hoofd bieden. Er bestaat een duidelijke parallel tussen Elias' beschrijving van staatsvorming als een proces van accumulatie en concentratie van de dwangmiddelen, en Marx' beschrijving van de competitie tussen kapitalistische ondernemers als een lange-termijnproces van accumulatie en concentratie van de produktiemiddelen.²⁸ Op de lange duur beheerst een steeds kleiner aantal actoren een steeds groter deel van dwangmiddelen en kapitaal. In zijn studie over staatsvorming in Europa heeft Charles Tilly geprobeerd om te komen tot een synthese van deze twee ontwikkelingslijnen, waarbij hij heeft laten zien hoe het staatsvormingsproces twee verschillende wegen kon volgen, hetzij hoofdzakelijk het pad van intensieve accumulatie van produktiemiddelen, hetzij de lijn van intensieve concentratie van dwangmiddelen: beide wegen leidden uiteindelijk tot de betrekkelijk eenvormige structuur van hedendaagse staten als uitkomst van de dwingende concurrentieverhoudingen binnen het omvattende statenstelsel.²⁹ Ook al blijft Tilly's beschrijving van het staatsvormingsproces wat schetsmatig, er is toch een onontbeerlijke stap mee gezet naar beter begrip van de hedendaagse transnationale samenleving, juist omdat de twee lijnen van kapitaal en dwang erin vervlochten zijn - twee lijnen die zo vaak gescheiden zijn door auteurs die zich houden bij de ene ten koste van de andere, met groot verlies van inzicht. Die ongelukkige intellectuele dichotomie duurt nog voort. Heel wat economische consultants die geroepen zijn om de regeringen van de voormalige communistische landen bij te staan blijken volstrekt blind voor de noodza-

kelijke functies van de staat in de vorming en werking van markten.³⁰ Deze bedrijfsblindheid voor de staatstaak brengt in die samenlevingen dan ook grote schade teweeg.

De transnationale samenleving kan beschreven worden als een constellatie van oligopolistische of gebonden concurrentie, zowel in economische als in politieke zin. Maar zij kan ook gekarakteriseerd worden als een reeks van concentrische en hiërarchische relaties: als een centrum-periferieconstellatie van overheersing en exploitatie in de zin van Immanuel Wallerstein. De auteurs die behoren tot de wereldsystemschool vinden elkaar in hun exclusieve aandacht voor de wereldwijde expansie van de kapitalistische economie en beschouwen, geheel volgens de neo-marxistische traditie, alle militaire en politieke overheersing als afgeleide van een door economische krachten voortgestuwd imperialisme.

Desondanks is hun benadering in termen van centrum en periferie een noodzakelijke en omvattende eerste kenschets. Het is bovendien een adequate generalisatie voor de mondiale patronen van culturele uitwisseling en overheersing. Dat is niet zo verbazingwekkend, want het cultureel verkeer volgt de wegen die gebaad zijn in de periode van Europese koloniale expansie en de later gelegde lijnen van postkoloniale politieke hegemonie en kapitalistische handelsbetrekkingen.

Dit concentrische of hiërarchische patroon van cultureel verkeer doet zich vooral voor bij de manifest commerciële exploitatie van de populaire cultuur voor een massapubliek, bij films, popmuziek en televisieshows die alle verspreid worden langs de wereldwijde netwerken van de moderne massamedia. Het doet zich eveneens voor in het congruente circuit voor merkartikelen die zulke effectieve symbolische connotaties hebben opgedaan dat hun symboolwaarde soms zelfs hun 'gebruikswaarde' overschaduwet. Onlangs is aangetoond dat ook de mondiale verspreiding en 'differentiële populariteit' van moderne sporten correspondeert met de constellatie van de politieke hegemonie tussen naties op mondiaal niveau en met de patronen van klasse-verhoudingen binnen naties.³¹ Hieraan is toe te voegen dat ook toeristen reizen langs paden die gebaad zijn door soldaten, handelaars, geestelijken en bestuurders, en sindsdien geplaveid door transnationale ondernemingen.

Wereldtalenstelsel en transnationale samenleving

Overeenkomstige patronen doen zich voor bij de verbreiding van grote talen, eerst binnen naties en vervolgens over de hele wereld. In de politieke sociologie van talen³² worden deze lijnen van onderlinge rivaliteit en schik-

king tussen taalgroepen gekarakteriseerd door een 'bloemfiguratie' die correspondeert met het centrum-periferie-model: in de loop van de staats- en natievorming komt uit een veelvoud van talen en dialecten één idioom naar voren als de 'centrale taal' die gesproken wordt door - bijna - alle mensen die meer dan één taal spreken en die daaraan een bijzonder strategische positie ontleent in de interregionale en nationale communicatie.³³ Dit was in de geschiedenis altijd de taal van hof en hoofdstad en meestal ook die van het kapitaal. Met de massale verbreiding van het lager onderwijs werd ze ook onderwijstaal in het ganse grondgebied en in de loop van het staatsvormingsproces werd de centrale taal geleidelijk aan de universele taal van de natie, door vrijwel iedereen gesproken en uiteindelijk de enige gangbare taal in het land. Dit proces van taalunificatie heeft zich het verst doorgezet in Frankrijk, maar voltrok zich ook in Nederland, Scandinavië, Italië, Duitsland, Rusland, Japan en - in een situatie van massale immigratie - in de Verenigde Staten, Australië, Brazilië en andere Latijns-Amerikaanse landen, terwijl in Engeland, Spanje en China de taalunificatie grotendeels maar niet helemaal bereikt werd.

In de voormalige koloniale gebieden wedijverden verschillende grote, inheemse talen om de suprematie met elkaar en met de taal van de kolonisatoren, die immers als enige de nationalistische elites van de verschillende volkeren in het rijk verbond en dus fungeerde als de centrale taal. 'Jaloerse groepsverhoudingen' hebben verhinderd dat een inheemse taal werd uitverkoren, terwijl anderzijds de preoccupatie met de eigen nationale identiteit het onmogelijk maakte om de voormalige koloniale taal te aanvaarden als communicatiemedium voor het hele land.³⁴ Dit schiep in landen als Nigeria, India, Ghana en Zaïre een dubbel dilemma: moest de ex-koloniale taal het vehikel van nationale communicatie worden, of toch een inheemse taal? En, indien een inheemse taal, welke? In de praktijk werkte deze hardnekkige impasse de verbreiding van de vroegere koloniale talen - vooral Engels en Frans - in de hand, omdat scholieren ervoor kozen als hun tweede taal, vooral uit carrière-overwegingen en om het mondiaal massavermaak beter te kunnen genieten.

De taalunificatie in de oudere nationale staten en de coëxistentie van voormalige koloniale talen met grote inheemse talen in de jongere staten hebben bijgedragen aan de vorming van een tamelijk coherent wereldtalensstelsel dat bijeengehouden wordt door mensen die meer dan één taal beheersen en die daarmee de communicatie tussen de verschillende taalgroepen verzekeren. In deze mondiale taalfiguratie functioneren nationale talen elk als centrale talen tegenover regionale en etnische dialecten, als planeten die ieder omringd worden door evenzovele manen. Op het volgende niveau zijn sommige heel grote talen 'supercentraal' ten opzichte van een reeks

nationale, centrale talen, ongeveer zoals de zon omcirkeld wordt door haar planeten. Russisch, Chinees, Arabisch, Hindi en Indonesisch (Maleis), Spaans, Frans en, uiteraard, Engels worden ieder gesproken door minstens honderd miljoen mensen en elk verbindt een krans van talen die op hun beurt centraal zijn op nationaal niveau. Portugees, Duits en Japans worden door een vergelijkbaar aantal mensen gesproken maar missen de interlinguïstische schakelfunctie; Swahili, minder rijk aan sprekers, fungeert juist weer wel als een medium van transnationale communicatie. Te zamen geven deze twaalf talen rechtstreeks toegang tot ongeveer zestig procent van de wereldbevolking. Tenslotte is er één taal, in het centrum van dit galactisch talenstelsel, door een dozijn zonnestelsels omgeven, die centraal is ten opzichte van de supercentrale talen: die taal is het Engels, het medium dat de sprekers van alle andere wereldtalen met elkaar verbindt.

De astronomische metafoor van de niveaus van melkweg, zonnestelsels, planeten en manen is natuurlijk een verbale weergave van een concentrisch Venndiagram of een hiërarchisch patroon, een uitwerking van het basale centrum-periferie-model. In zijn strakke vereenvoudiging toont het de sterke ordening in de wirwar van zo'n vijfduizend talen die momenteel op aarde worden gesproken: een wereldtalenstelsel in wording.

De sterke ordening die besloten ligt in deze wereldwijde figuratie van talen kan weer functioneren als een model voor de analyse van andere verschijnselen van culturele uitwisseling die ook gekenmerkt worden door de dynamiek van oligopolistische concurrentie, en door het hiërarchisch patroon van een kern met concentrische kringen van periferieën (die als 'semiperiferieën' op hun beurt weer functioneren als subkern voor periferieën van lagere orde).

De transnationale samenleving vertoont een geheel eigen orde en dynamiek, een relatieve autonomie niet alleen ten opzichte van de samenstellende netwerken van nationale samenlevingen en transnationale markten maar ook ten opzichte van de deelnemende actoren: staten, transnationale bedrijven en organisaties. De structurering van de transnationale samenleving voltrekt zich in een proces van oligopolistische competitie, van eliminatie, en van standaardisering en homogenisering van de overlevende componenten. En dat zelfde geldt, met allerlei kanttekeningen, voor de mondialisering van de cultuur.

Het mondiaal cultuurstelsel

Of het nu gaat om sport, toerisme, massa-vermaak, popmuziek, dans, mode of merkkleding, steeds bestaat er een patroon in de verwarrende en steeds versnellende vermenigvuldiging van goederen en diensten die overal in de moderne wereld worden aangeboden: 'Alles is in principe overal, maar de omgeving selecteert.'³⁵ Met de wereldwijde verbreiding van zulke mondiale goederen en diensten raken sommige lokale tradities in onbruik, maar vaak ook worden ze getransformeerd en vermengd met de nieuwe stijlen en producten die uit verre landen binnenkomen. Dit is wat Hannerz 'creolisering' heeft genoemd, en zijn linguïstische metafoor wijst zowel op culturele verbastering als op creativiteit op lokaal niveau. Met regelmaat worden deze inheemse mengproducten teruggeëxporteerd naar de metropool en van daaruit gaan ze door het mondiale netwerk naar de verste uithoeken van de wereld. Ook hier levert de muziek de meest klinkende voorbeelden. Afrikaans-Amerikaanse popmuziek landde in Jamaica en de Jamaicanen schonken de wereld hun Reggae ervoor terug; de Reggae bereikte Afrika, vanwaar Jùjú en 'wereldmuziek' de grote wereld ingingen.³⁶ De kookkunst biedt een ander voorbeeld: westerse commerciële recepten voor gemakkelijk te bereiden en snel te consumeren maaltijden werden nagevolgd door immigranten uit het Midden-Oosten die een aangepaste versie van hun eigen cuisine creëerden: 'falafel' (of 'gyro'); Indiase immigranten veranderden hun curries, de Mexicanen hun taco's en enchilada's - al deze import-producten werden standaardonderdelen van de hedendaagse, grootstedelijke fast-foodbranche. Per saldo neemt de plaatselijke variëteit overal toe, en vertoont dit steeds gevarieerder aanbod in zijn geheel van plaats tot plaats steeds groter overeenkomst. Deze conclusie staat lijnrecht tegenover de simplistische beschrijving van de culturele mondialisering als een imperialistisch eenrichtingverkeer waarin het westen de lokale cultuurvormen vernietigt en alle volkeren dezelfde standaardkost opdringt.

Mondialisering kan worden omschreven als het proces waarbij in een groeiend aantal plaatsen, per saldo, de variëteit van het aanbod toeneemt, terwijl dit meer gevarieerde aanbod van plaats tot plaats steeds meer overeenkomt. Met andere woorden: mondialisering impliceert lokale heterogenisering en globale homogenisering.

Amendementen op het hiërarchisch model

De meest adequate benadering van de transnationale samenleving in wording is een kern-(semi-)periferie- model met oligopolistische competitie.

Maar deze eerste, tweevoudige metafoor moet dadelijk worden geamendeerd, en wel in vijf opzichten.

Ten eerste zijn er verschillende kernen en periferieën voor verschillende domeinen van de transnationale samenleving. Japan was bijvoorbeeld buitengewoon succesvol in het lanceren van elektronische merkartikelen over de hele wereld, maar het heeft de transnationale populaire cultuur elders nauwelijks beïnvloed (en de elitecultuur evenmin).

Ten tweede hoeft er zelfs voor één afzonderlijk domein niet één uniform netwerk te zijn met één kern die geleidelijk overgaat in een semiperiferie en een periferie: zo verbreidt de populaire muziek zich vanuit een Amerikaanse kern, maar een aanzienlijk deel van Zuid-Azië blijkt vrijwel ondoordringbaar voor Amerikaanse muziek of film en is gericht op de populaire-cultuurindustrie van Bombay. Blijkbaar kunnen er voor enig domein meerdere kernen zijn, allemaal transnationaal, maar niet een ervan volledig wereldwijd.

Ten derde gaat het tussen de kern en de periferie niet uitsluitend om eenrichtingverkeer: er is een constante tegenstroom van consumptiegoederen, muziek, dans, sport, literatuur, kookkunst, kleding, versiering, etcetera vanuit een perifeer gebied terug naar de kern en van daaruit verder naar andere randgebieden. Desondanks gebeurt dit alles via netwerken die beheerst worden vanuit de centra van de muziekindustrie, de uitgeverij, de wereld van mode of reclame, en het wordt allemaal opgenomen in en aangepast aan de talen en de culturele codes (de *frames*, om een term van Goffman te gebruiken)³⁷ van de kern.

Ten vierde leiden deze wereldwijde stromen van populaire en commerciële cultuur niet zonder meer tot het wegspoelen van lokale traditionele kunstvormen, muziek, kleding en volksgebruiken. Toegegeven, de oudere genres verdwijnen soms, en niet alleen onder de aanval van een vreemde massacultuur, maar ook omdat de bijbehorende levensvormen opgegeven worden, als tol voor urbanisering en industrialisering. Maar even vaak worden de overgeleverde genres vermengd met vreemde stijlen, en ontstaat datgene wat musici 'cross-over' noemen en wat de behoudende inheemsen afdoen als 'bastardisering'.

Ten vijfde kunnen mensen niet keurig worden onderverdeeld in 'lokale' en 'kosmopolitische' (of 'transnationale') categorieën. Terwijl de urbanisering nog doorzet en ook het platteland binnen het bereik van de massamedia komt, ziet het er naar uit dat de mensen steeds vaker en vlotter schakelen tussen verschillende oriëntatieniveaus - de lokale oriëntatie, de nationale oriëntatie en de transnationale oriëntatie - zoals ze ook wisselen tussen verschillende taalcodes, streektaal, nationale taal en wereldtaal. Dit gebeurt gewoonlijk spontaan en gedachtenloos, hoewel deze omschakeling op ande-

re momenten heel bewust en omstreden kan zijn. Het zijn deze omschakelingspraktijken, zoals ze zich voordoen in de lokale context en in de onmiddellijke leefwereld, die het voorwerp vormen van de microsociologische studie van transnationale praktijken *ter plaatse*.

Tot dusver zijn de processen waardoor zich de mondialisering voltrekt beschreven vrijwel zonder enige verwijzing naar individuele mensen als actoren, behalve dan als betrekkelijk passieve en anonieme consumenten, werknemers, luisteraars, toeschouwers etcetera. Maar mondiale netwerken worden opgezet door actieve en alerte individuen, gecoördineerd door grote ondernemingen en instellingen. De sociologie van de transnationale samenleving moet dus bij voorrang empirisch onderzoek verrichten naar de entrepreneurs, ambtenaren, experts en media-beroemdheden die deze netwerken vormen. Het gaat er daarbij vooral om de raakvlakken te bestuderen tussen nationale netwerken, bijvoorbeeld van binnenlandse ambtenaren en binnenlandse experts, en internationale netwerken, bijvoorbeeld van internationale bestuurders en deskundigen. In de wereldwijde verbreiding van onderwijs, arbeidswetgeving, gezondheidszorg, belastingregelingen enzovoorts is een beslissende rol gespeeld door een betrekkelijk kleine club van internationale experts die in strategisch gesitueerde instellingen samenwerken met nationale functionarissen. Kleine groepen stadsplanners en architecten hebben de standaarden opgesteld die in stedenbouw en planning metterdaad zijn gerealiseerd. Mediamagnaten die vaak enigszins afgeschermd van nationale regeringen konden opereren, slaagden erin transnationale netwerken te vormen voor radio en televisie per satelliet. Kortom, mondiale netwerken blijken verrassend doordringbaar voor tijdige, overtuigende en goed geïnformeerde, activistische ingrepen.

De sociologische benadering van de transnationale samenleving zoals die hier wordt voorgesteld, kan drie valkuilen vermijden: ten eerste het eenvoudigweg extrapoleren en uitvergroten van sociologische begrippen die ooit gemunt zijn voor nationale samenlevingen tot een repertoire voor de transnationale samenleving; ten tweede, het overdoen van onderzoek dat al is verricht in andere disciplines, als internationale betrekkingen, economie, politicologie, rechtswetenschap; ten derde, een soms wat gemakzuchtige beperking tot louter culturele aspecten. Sociologen doen er beter aan in samenwerking met andere takken van sociale wetenschap de transnationale samenleving in zijn totaliteit tot voorwerp van onderzoek te kiezen, en daarbinnen een specifiek sociologisch onderzoeksobject af te bakenen: het patroon van verhoudingen die mensen over de nationale grenzen heen met elkaar verbinden, en in samenhang daarmee, de instituties die instrumenteel zijn bij de vorming van zulke netwerken.

Micro- en macrosociologie van de transnationale samenleving

Het onderzoek dient zich te richten op transnationale verbindingen tussen mensen, rechtstreeks, of indirect, via organisaties, transnationale bedrijven en staten. Zulke transnationale verbindingen vormen slechts een deel van iemands persoonlijke relationele netwerk, maar dan wel het gedeelte waar het om gaat bij de studie van de 'schakelpraktijken' waarmee mensen wisselen van de ene oriëntatie naar de andere, van een lokale naar een nationale oriëntatie en vandaar naar een mondiale oriëntatie of weer terug, en dat alles vaak in de loop van een kort telefoongesprek of bij een toevallige ontmoeting tussen bekenden. De manier waarop zulke snelle wisselingen in oriëntatie worden 'opgevoerd' is een blijk van de realisering van de transnationale samenleving en ook weer een bijdrage daaraan. En hoewel de wereldsamenleving niet op één bepaalde plek bestaat, kan zij toch 'sur place', *in situ* bestudeerd worden: overal waar mensen in een situatie verkeren waarin ze van het ene oriëntatieniveau kunnen overschakelen naar het andere.

Een andere en zelfs nog strategischer locus voor de studie van de transnationale samenleving is de transnationale instelling met haar internationale staf en haar netwerk van verbindingen met de experts en ambtenaren van nationale regeringen. Zulke netwerken ontwikkelen dikwijls een eigen momentum, waarin hoge regeringsfunctionarissen nogal eens posities innemen die veel verder strekken dan de aan hen toevertrouwde nationale belangen.³⁸ Dit mechanisme heeft in hoge mate bijgedragen aan de verbreiding van een ethos van preventieve gezondheidszorg, massa-onderwijs, natuurbehoud en burgerrechten, ook onder de meer recente en perifere mogendheden in het mondiale statenstelsel.

De metaforen van oligopolistische competitie en van centrum-(semi)-periferie-relaties lijken in formeel opzicht sterk op het stramien van de 'bloemfiguratie' van een centrale taal die verbonden is met regionale talen en dialecten via een elite van tweetaligen die allemaal het centrale idioom in hun linguïstische repertoire hebben. De studie van het wereldtalensysteem in wording kan dan ook in veel opzichten dienen voor een eerste verkenning van de transnationale samenleving in haar totaliteit.

Een omvattend beeld van de wereldsamenleving in wording verschijnt in de analyse van mondiale statistieken, die op twee niveaus te lezen zijn: ten eerste als data die iets zeggen over hedendaagse nationale samenlevingen (bijvoorbeeld onderling vergelijkbare cijfers voor het bruto nationaal produkt, het percentage schoolgaande kinderen, de gemiddelde levensverwachting, de huwelijksvruchtbaarheid...) en over de huidige internationale uitwisseling (bijvoorbeeld handel, toerisme, en telefoonverkeer).³⁹ Maar in

de tweede plaats kunnen deze statistieken ook bestudeerd worden als elementen die zelf mede bijdragen aan de transnationale cultuur die zij tegelijk moeten beschrijven: zij behelzen immers de sleutelbegrippen en basisgegevens voor een internationale vergelijking, en juist door die vergelijking wakkeren zij de wedijver aan tussen nationale regeringen om meer (of tenminste niet heel veel minder) te presteren dan de anderen. Zo dragen deze statistieken bij aan het bereiken van ontwikkelingsdoelen die impliciet of soms zelfs expliciet in deze kwantitatieve maten vervat zijn.

Wil de sociologie haar missie als een omvattende wetenschap van de menselijke samenleving gestand doen, dan moeten de vastgelegde grenzen van nationale en regionale studies doorbroken worden en moet het vergelijkend onderzoek worden aangevuld met analyses van de mondiale constellatie in haar geheel. Alleen op die manier kan de sociologie de confrontatie aan met de realiteit van een wereldsamenleving in wording. Die weidse opdracht begint met het onderzoek naar de transnationale betrekkingen waarmee mensen steeds verder ingeweven raken in het mondiale netwerk.

Noten

1. '...die Verschlingung aller Völker in das Netz des Weltmarkts und damit der internationale Charakter des kapitalistischen Regimes.' *Das Kapital; Kritik der politischen Ökonomie*. (1867) I; VII,24,7. Berlin: Dietz, 1973, p. 790.

2. Het forum voor deze auteurs is het *Journal of World History* dat verschijnt sinds 1989.

3. John W. Burton, *World Society*. Cambridge: Cambridge U.P., 1973, p. 35.

4. Leslie Sklair, *Sociology of the Global System*. Baltimore: Johns Hopkins U.P., 1991, pp. 5-6 [cursief in het origineel].

5. *Op. cit.*, p. 81-2.

6. Evan Luard, *International Society*. London: Macmillan, 1990, p.vii. Deze studie biedt een goede samenvatting van de bevindingen van een aantal eerdere boeken over de internationale samenleving. Het doet dat door de voornaamste theoretische sociologische begrippen te bespreken zoals 'handeling', 'rollen', 'au-

toriteit', toegepast op de internationale samenleving.

7. Zie Janet Abu-Lughod, 'Going beyond Global Babble' in Anthony D. King (ed.), *Culture, Globalization and the World-System: Contemporary Conditions for the Representation of Identity*. Binghamton, N.Y. / London: State University of New York at Binghamton / Macmillan, 1991, pp. 131-8.

8. Zie onder andere: M. Albrow & E. King (red.), *Globalization, Knowledge and Society*. London: Sage, 1990; Michael Featherstone (ed.), *Global Culture; Nationalism, Globalization and Modernity*. London, etc.: Sage, 1991 (ook een themanummer van *Theory, Culture and Society* 1990); Ulf Hannerz, *Cultural Complexity: Studies in the Social Organization of Meaning*. New York: Columbia U.P. 1992; King (ed.), *op. cit.*; George Ritzer, *The McDonaldization of Society: An Investigation into the Chan-*

- ging Character of Contemporary Social Life. London/Thousand Oaks etc.: Sage/Fine Forge Press, 1993; Robert Robertson, *Globalization: Social Theory and Global Culture*. London etc.: Sage, 1992; Immanuel Wallerstein, *Geopolitics and Geoculture; Essays on the Changing World-System*. Cambridge etc./Paris: Cambridge U.P., Maison des Sciences de l'Homme, 1991.
9. Ritzer, *op. cit.*
10. De andere kant van het koloniale en postkoloniale diktaat van authenticiteit was het idee dat de verspreiding van massacultuur neerkwam op de vernietiging van inheemse culturele vormen. In werkelijkheid gebeurde en gebeurt er echter iets anders; cosmopolitische promiscuïteit, of om Ulf Hannerz meest toepasselijke metafoor te gebruiken: 'creolisering'. Zie Ulf Hannerz, 'The World in Creolisation', *Africa* 57, 1987, pp. 546-559 en *idem, op.cit.*, pp. 261-7.
11. Arjan Appadurai, 'Disjunctural Economy' in: Michael Featherstone (red.), *Global Culture; Nationalism, Globalization and Modernity*. Londen etc.: Sage, 1991, pp. 295-310.
12. Lawrence W. Levine, *Highbrow Lowbrow: The Emergence of Cultural Hierarchy in America*. Cambridge, Mass.: Harvard U.P., 1988; zie ook Michèle Lamont & Marcel Fournier (red.), *Cultivating Differences: Symbolic Boundaries and the Making of Inequality*. Chicago: University of Chicago Press, 1992.
13. Herbert J. Gans, *Popular Culture and High Culture: An Analysis and Evaluation of Taste*. New York: Basic Books, 1974; zie ook Gans, 'Introduction' in: Lamont en Fournier (eds.), pp. vii-xvi.
14. Bijvoorbeeld Stuart Hall, Dorothy Hobson, Andrew Lowe & Paul Willis (eds.), *Culture, Media, Language*. Londen: Hutchinson, 1984; Dick Hebdige, *Subculture*. Londen: Methuen, 1979.
15. Pierre Bourdieu, *Distinction*. Cambridge, Mass.: Harvard U.P., 1984.
16. Bijvoorbeeld J.D. Gandaoulou, *Entre Paris et Bacongo*. Paris: Centre Georges Pompidou, 1984.
17. Zie mijn 'Alles is in beginsel overal (maar de Mosselman is nergens meer): Over het internationaal cultuurstelsel en het nationaal cultuurbeleid' in: *Perron Nederland*. Amsterdam: Meulenhoff, 1991, pp. 93-120.
18. Benedict R.O. Anderson, *Long-distance Nationalism: World Capitalism and the Rise of Identity Politics*. Amsterdam: Centre for Asian Studies Amsterdam, 1992.
19. *Op. cit.*, zie noot 8.
20. Zie Claude Hagège, *Le Souffle de la Langue: Voies et Destins des Parlers d'Europe*. Paris: O. Jacob, 1992.
21. Over de overname door postkoloniale staten van de politieke instituties uit de voormalige koloniserende mogendheid zie Bertrand Badie, *L'État Importé: Essai sur l'Occidentalisation de l'Ordre Politique*. Paris: Fayard, 1992; Basil Davidson, *The Black Man's Burden - Africa and the Curse of the Nation State*. Londen: James Curry, 1993.
22. Over de mondiale verspreiding van schoolsystemen zie John W. Meyer & Michael T. Hannan, *National Development and the World System: Educational, Economic and Political Change, 1950-1970*. Chicago: University of Chicago Press, 1979 en John W. Meyer, Francisco O. Ramirez & Yasemin Nuhoglu Soysal, 'World Expansion of Mass Education, 1870-1980', *Sociology of Education* 65, April 1992, pp. 128-49.
23. 'Helaas is één onbedoeld bijproduct van goedbedoelde westerse hulporganisaties geweest dat zij op het geweten van mensen in het Westen moeten inwerken door de Derde Wereld af te schilderen als een rampen-zone. Het gevolg is dat de meeste mensen tegenwoordig bij de

- Derde Wereld het stereotype beeld hebben van een stervend Afrikaans kind dat zijn handen uitstrekt naar voedsel.' Zie Peter Worsley, 'Models of the Modern World-System' in: Featherstone (red.), 1990, *op. cit.*, pp. 83-96, p. 93. Zie ook Luc Boltanski, *La Souffrance à Distance*. Paris: Métailié, 1993.
24. Thomas L. Haskell, 'Capitalism and the Origins of the Humanitarian Sensibility' Deel I en II, *American Historical Review*, 90, 2 en 3, (1985), pp. 339-361 en 547-566. Zie ook Cranford Pratt (red.), *Internationalism under Strain: the North-South Policies of Canada, the Netherlands, Norway, and Sweden*. Toronto: University of Toronto Press, 1989.
25. Zie mijn 'Identificatie in uitdijende kring', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, januari 1994, pp. 6-24.
26. Norbert Elias, *Het civilisatieproces* Deel 2 (1939, 1969). Utrecht: Het Spectrum 1982, vooral hoofdstuk 2, 'Over de sociogenese van de staat'.
27. Een grondig historisch overzicht van de mondiale machtsconstellatie biedt Paul Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*. New York: Random House, 1987, en: Theodore H. von Laue, *The World Revolution of Westernization: The Twentieth Century in Global Perspective*. New York / Oxford: Oxford U.P., 1987.
28. Zie Norbert Elias, *loc. cit.* (noot 26) en Karl Marx, *Das Kapital* (1876), boek 1, deel 1, hoofdstuk 23: 'Das allgemeine Gesetz der kapitalistischen Akkumulation'.
29. Zie Charles Tilly, *Coercion, Capital and European States*. Cambridge, Mass./Oxford: Blackwell, 1990.
30. Over advisering van deze regeringen door internationale organisaties zie Bob Deacon, 'Global Social Policy Actors and the Shaping of Post-Communist Social Policy' in: Abram de Swaan (red.), *Social Policy Beyond Borders: The Social Question in Transnational Perspective*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1994; en Bob Deacon & Michelle Hulse, 'The Council of Europe, the European Union, the O.E.C.D., the World Bank and the Shaping of East-European Social Policy: A Case of Varying Advice and Varying Intervention', paper gepresenteerd op de 'Third Prague International Workshop on Social Responses to Transformations in East-Central Europe', Praag 6-8 mei 1994.
31. Zie Maarten van Bottenburg, *Verborgen competitie: Over de uiteenlopende populariteit van sporten*. Amsterdam: Bert Bakker 1994; Ruud Stokvis, 'The International and National Expansion of Sports' in: Eric A. Wagner (red.), *Sports in Asia and Africa*. New York: Greenwood Press, 1989, pp. 13-24.
32. Zie Robert L. Cooper (ed.), *Language Spread: Studies in Diffusion and Social Change*. Bloomington Ind.: Indiana U.P., 1982; Braj B. Kachru (ed.), *The Other Tongue: English across Cultures*. Urbana, Chicago, London: University of Urbana Press, 1982; David D. Laitin, *Language Repertoires and State Construction in Africa*. Cambridge: Cambridge U.P., 1992; Ali A. Mazrui, *The Political Sociology of the English Language: An African Perspective*. Paris/The Hague: Mouton, 1975; Abram de Swaan (ed.), *The Emergent World Language System* (themanummer), *International Political Science Review*, 14, 3 juli 1993.
33. Zie Abram de Swaan, 'Het lager onderwijs als code voor nationale communicatie' in *Zorg en de staat: Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd*, Amsterdam: Bert Bakker, 1989.
34. Zie David Laitin, *op. cit.*; Abram de Swaan, 'Language Politics in India and Europe: A Comparison Based on a Model of Conflict of Language Interests',

Journal of Educational and Social Change (Pune) 5.3 oktober-december 1991, pp. 13-34.

35. Dit adagium staat in de botanie bekend als de 'wet van Beyerinck' over de verspreiding van plantensoorten.

36. Zie Christopher A. Waterman, *Jùjú: A Social History and Ethnography of an African Popular Music*. Chicago: University of Chicago Press, 1990; en Peter Manuel, *Popular Musics of the Non-Western World*. New York: Oxford U.P., 1988.

37. Erving Goffman, *Frame Analysis: An*

Essay on the Organization of Experience. Cambridge, Mass.: Harvard U.P., 1974.

38. Zie voor het milieu de bijdrage van A. Gijswijt aan deze bundel, voor het onderwijs, John W. Meyer a.o. *School knowledge for the masses; World models and national primary curricular categories in the twentieth century*. Washington D.C.: Falmer Press, 1992.

39. Zie Alain Desrosières, *La Politique des Grands Nombres: Histoire de la Raison Statistique*. Paris: Éditions la Découverte, 1993.